

Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
Ծովինար ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԾՈՓՔԻ ԴԻՑԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԵՌՅԱԿԻ ՇՈՒՐՉ

Հայոց հնագույն աստվածների բազմաշերտ կերպարներում կարելի է առանձնացնել առասպելաբանական հատկանիշների երկու խումբ: Դրանցից առաջինի մեջ խմբավորվում են այն հատկանիշները, որոնք ուղղակի կապի մեջ են տվյալ աստվածության անձնավորած բնական – տիեզերական երևույթների հետ, իսկ երկրորդ խմբի մեջ՝ նրանք, որոնք գալիս են տվյալ աստծու տոտեմական նախատիպերից: Դրանց առկայությամբ են ձևավորվել նախնական կերպարները ինչպես հայաստանի դիցարանի գլխավոր եռյակի՝ ^dU.GUR, ^dINANNA, ^dIzzi-istanu, այնպես էլ նախատիպերը հայոց հին տոմարի ամսվա երեք տասնօրյակների առաջին օրերին (1-ին, 11-րդ, 21-րդ) իրենց անունները տված աստվածների՝ Արեգի, Երեզկանի, Գրգուռի, վերջիններիս ժառանգորդ - գուգահեռների՝ Արամագրի, Անահիտի, Վահագնի և վիպական Ծովինարի, Մանասարի, Բաղդասարի¹:

Հնդեվրոպական Ամարոսի աստծու ժառանգորդներից է համարվում լեռների պաշտամունքին առնչված հին խեթական Պիրվա աստվածությունը (հմմտ. խեթ. peruna «ժայռ», գոթ. fairguni «լեռ» և այլն): Pirwa//Perwa//Perua դիցանվան հնդեվրոպական նախաձևն համարվում է *Perunos-ը (հմմտ. հին. սլավ. Perun)²: Խեթական դիցարանում Պիրվան կորցրել էր շանթառաք աստվածության իր ֆունկցիաները, պատկերացվում էր հեծյալ երիտասարդ զինվորի տեսքով և, ըստ այդմ, նույնացվում էր խուռիական Շավուշկա աստվածության հետ, որը ևս կարող էր հանդես գալ հեծյալ զինվորի տեսքով³: Հետզհետե պաշտամունքային ոլորտի հետնաբեմ մղված Պիրվան ավելի ուշ անհետացել էր խեթական դիցարանից⁴: Տարօրինակ է, որ նույն անվամբ մի աստվածություն հիշատակված է Խեթական թագավորության գոյության վերջին շրջանում, այն էլ ոչ թե այդ երկրում, այլ ոչ խեթական մի երկրում՝ Իսուվայում, կամ այլ կերպ ասած, հնագույն Ծովքում (ուրարտական արձանագրությունների Supa երկրում)⁵: Խեթական Տուրխալիա IV թագավորի (1265-1235 թթ. մ.թ.ա.) պաշտամունքային հրովարտական հիշատակվում են.

62. ŠA^{uru} Ne-ni-ša-an-ku-wa^d Pi-ir-wa-aš ŠA^{uru} Du-ru-wa-du-ru-wa

63. ^dPi-ir-wa-aš ŠA^{uru} Ik-šu-na^d Pi-ir-wa-aš

64. ^dINANNA^{uru} Šu-ul-la-ma^d U^{uru} Ha-la-ra-a DINGIR. LÚ^{meš}

65. DINGIR. SAL^{meš} HUR. SAG^{meš} ID^{meš} ŠA^{uru} KUR^{uru} I-šu-wa.⁶

62.«Նենիսանկուվա քաղաքի Պիրվա աստվածը, Դուրուվադուրուվա քաղաքի 63. Պիրվա աստվածը, Իկսունա քաղաքի Պիրվա աստվածը, 64.Ինաննա դիցուհին՝

¹ Ս. Պ Ե Տ Ր Ո Ս Յ Ա Ն, Հին հայոց եռամսան ամսուայ խորհուրդը, «Հանդես ամսօրեայ», 1996, էջ 420-439:

² В. И в а н о в, Пирва, Мифы народов мира (այսուհետև՝ МНМ), т-II, М., 1988, стр.313.

³ Արևիկ; В. Иванов, В.Топоров, Исследования в области славянских древностей, М., 1974, стр.84, 99.

⁴ Т. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, Индоевропейский язык и индоевропейцы (այսուհետև՝ ИЯИ), т.ІІ, Тбилиси, 1984, стр.794; В.Топоров, К древнебалканским связям в области языка и мифологии, Балканский лингвистический сборник, М., 1977, стр.54.

⁵ Н. А р у т ю н я н, Топонимика Урарту (այսուհետև՝ ТУ), Ер., 1985, стр.92-93, 237.

⁶ Keilschrifturkunden aus Boghazköi: (այսուհետև՝ KUB), Staatliche Museen zu Berlin, Vorderasiatische Abt., Hf. 1-30, Berlin, 1923-1939, VI, 45, II (նաև VI, 46, III, 29-32).

Սուլամա քաղաքի, Ու աստվածը՝ Խալարա քաղաքի, աստվածները, 65.դիցուհիները լեռների [և] գետերի՝ Իսուվա երկրի»:

Ինչպես տեսնում ենք, հնդեվրոպական Ամպրոպի աստծուն համապատասխանող աստվածություն կար իսուվական դիցարանի գլխավոր եռյակում: Դա եռյակում երրորդն հիշատակված և ⁶Ս գաղափարագրի տակ հանդես եկած աստվածն էր՝ համարժեքը խեթալուվիական Դատա ամպրոպային աստծու: Ըստ այսմ, բացառվում է իսուվական Պիրվայի ամպրոպային բնույթի աստված լինելու հանգամանքը: Կարծում ենք, որ այս դեպքում գործ ունենք մեկ այլ բնույթի տեղական աստծու հետ՝ որպես Պիրվա ընկալված դրանց անունների հնչյունական մմանության պատճառով: Այս տեսանկյունից ուշագրավ են հետևյալ հանգամանքները:

1. Հնդեվրոպական նախալեզվում գոյություն է ունեցել իսուվական Պիրվա աստծու անունն հիշեցնող *peru- բառը՝ «առաջին, առջև, առջևի» իմաստներով: Ուշադրության դարձնենք, որ իսուվական դիցարանը գլխավորում էր հենց Պիրվան, որը և հիշատակված է առաջին տեղում: Հնդեվրոպական *peru- նախաձևից են սերում ազգակից լեզուների մի շարք բառեր, որոնցից հիշարժան են հատկապես հետևյալները. հին հնդկ. pūrvas, pūrvyas «առջևի, առաջին, նախկին», ավեստ. paurva «առջևը, առաջին», հին պարս. paruva «առաջնագույն, կանխագույն», թոխ. p. pārwesse «առաջին», հին անգլ. forwost «առաջին, առաջնորդ», ռուս. первѣй «առաջին»⁷:
2. Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակչության լեզուներում հնդեվրոպական *peru- բառի գոյությունն հաստատվում է վրացերենի միջոցով, որի պիրվեի «առաջին» բառը հնդեվրոպական փոխառություն է: Իսկ կասկած լինել չի կարող, որ վրացիների հինկովկասյան ծագում ունեցող նախնիների հնդեվրոպական հարևանները հենց Հայկական լեռնաշխարհում բնակված ցեղերն էին:
3. Հնդեվրոպական *peru- բառը, որը նաև «առջևի» էր նշանակում, դեպի արևելք կողմնորոշման դեպքում ստանալու էր «առջևի կողմ»//«արևելք» իմաստը: Իսկ հայտնի է, որ հայերը ևս նախապես կողմնորոշվում էին՝ առջևում ունենալով արևելքը, այսինքն՝ արևածագի վայրը, աշխարհի սուրբ կողմը, աղոթարանը:⁸ Ուրարտական Ռուսա I թագավորի (735-713 թթ. մ.թ.ա.) Ծովինարի արձանագրության մեջ «անդրծովյան բարձր լեռների» 19 ցեղային երկրների շարքում հիշատակված է նաև *Pirvaini (^{kur} Pirvaini) երկրանունը⁹: Այդ «երկրները» տեղադրվում են Սևանա լճից (ծովից) հարավ և արևելք ընկած տարածքներում¹⁰, այսինքն՝ հետագա Սյունիքում և Արցախում: Հ. Կարազյոզյանի կարծիքով Pirvaini երկրանվան հետագա ձևափոխմամբ է առաջացել Արցախի Պիանը գավառանունը¹¹, որը մեր կարծիքով, ցեղանվանական ծագում ունի և ներկայացնում է նախնական *Պիրվանը-ի (<*Պիրվ-ան-ը) սղված ձևը: Անվանակիր գավառը գտնվում էր Արցախում, Խաչենագետի և Կարկառ գետի միջև՝ հովտային Ուտիքի հարևանությամբ¹²: Ըստ երևույթին, Հայկական

⁷ Հ. Մ ճ ա ղ յ ա ն, Հայերեն արձատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. II, Եր., 1973, էջ 54, Մ. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. III, М., 1971, стр. 235.

⁸ С. П е т р о с я н, Племенной союз Хайаса-Аззи в системе двоичных противопоставлений, Лրիբեր հասարակական գիտությունների (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 1987, N 3, стр. 79; Նույնի՝ Древнейшие названия Черного моря, озер Урмия и Ван в свете мифологических представлений древних армян, ԼՀԳ, 1986, N 4, стр. 55.

⁹ Г. М е л и к и ш в и л и, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, N 127, II, стр. 17.

¹⁰ Н. А р у т ю н я н, ТУ, стр. 159.

¹¹ Յուլի. Կ ա ղ ա ղ ե ղ ա ն, Մեպազիր տեղանուններ (Այրարատում և հարակից նահանգներում), Եր., 1998, էջ 41:

¹² Մ. Ե ղ ա ղ յ ա ն, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 77:

լեռնաշխարհի ծայր արևելքում գտնվելու պատճառով էլ հնագույն Պիանքը կոչվել է Piruaini (<*Pirua-in- հմմտ. *Լուս-ին, կարգ-ին, վեր-ին* և այլն), իսկ նրա բնակիչները՝ *Պիրվանք (<*Պիրվ-ան-ք՝ կազմված *պիրվ- «առջև») բառից -ան ցեղանվանակերտով և-ք հոգնակիակերտի հավելումով): Վերջինիս տված ձևն է ներկայացնում Պիանք գավառանունը:

Վերադառնալով խուվական Պիրվա աստծու խնդրին, հարկ ենք համարում նշել, որ եթե Իսուվան խեթական երկիր լիներ, ապա այդ դեպքում կարելի էր մտածել, որ խեթերի հնագույն Պիրվա աստծու պաշտամունքը ինչ-որ կերպ պահպանվել էր տեղում և ավելի ուշ մղվել առաջին պլան՝ արժանանալով առաջինը՝ և այն էլ երիցս, հիշատակվելու պատվին: Բայց անկասկած է, որ Իսուվան ոչ խեթական երկիր էր, ուստի և նրա Պիրվան կարող էր այլ բնույթի աստվածություն լինել՝ տարբեր խեթական Պիրվայից: Մեր խորին համոզմամբ խուվական Պիրվան եղել է արեգակնային բնույթի աստվածություն և համապատասխանում է հնագույն հայկական Արեգ աստծուն: Վերջինս նույնպես հնագույն հայկական դիցարանում զբաղեցրել է առաջին տեղը, որի վկայությունն է հին հայկական տոմարի ամսվա առաջին օրը նրան ձոնված լինելու, ուստի և նրա անունը կրելու իրողությունը (իսկ ամսվա առաջին օրը նաև տարվա առաջին օրն էր): Այս տեսանկյունից ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ խուվական դիցական գլխավոր եռյակի աստվածություններն անգամ իրենց դասավորությամբ համընկնում են հայոց հին տոմարում արտացոլված հնագույն հայկական դիցական գլխավոր եռյակում համապատասխան աստվածությունների ունեցած դասավորության հետ: Առաջին դեպքում ունենք ^dPirua-^dINANNA-^dՍ (այսինքն՝ Արևի աստված-Մայր դիցուհի-Ամայրուպի աստված), իսկ երկրորդ դեպքում՝ Արեգ-Երեզկան-Գրգուռ (այսինքն՝ դարձյալ Արևի աստված-Մայր դիցուհի-Ամայրուպի աստված)¹³:

Ընդ որում, անկախ դիցական գլխավոր եռյակում իրենց զբաղեցրած տեղից, եռյակը կազմած աստվածությունները (որպես տիեզերական այս կամ այն երևույթի անձնավորումներ) համընկնում են ոչ միայն խուվական և հնագույն հայկական, այլ նաև հայ հեթանոսական և հայաստական դիցարաններում: Գ-ժվար չէ դրանում համոզվելը, եթե կողք-կողքի դնենք ինչպես վերոհիշյալ դիցական եռյակները կազմած և հայ հեթանոսական դիցարանը գլխավորած երեք աստվածություններին՝ Արամազդին (Ամայրուպի աստված), Անահիտին (Մայր դիցուհի) և Վահագնին (նախապես Արևի աստված), այնպես էլ հայաստական դիցարանի առաջին երեք աստվածություններին՝ ^dU.GUR-ին (Ամայրուպի աստված), ^dINANNA-ին (Մայր դիցուհի) և ^dIzzi-istanu-ին (Արևի աստված)¹⁴:

Այս համադրումներից բխում է, որ հայաստական ^dU.GUR-ը, խուվական ^dՍ-ն, հայոց տոմարում իր հիշատակը թողած Գրգուռը և հայ հեթանոսական դիցարանի նախնական Արամազդը ներկայացրել են Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության Ամայրուպի աստծուն, հայաստական ^dINANNA-ն, խուվական ^dINANNA-ն, հայոց տոմարի Երեզկանը և հեթանոս հայերի Անահիտը ներկայացրել են Մայր դիցուհուն, իսկ հայաստական ^dIzzi-istanu-ն, խուվական ^dPirua-ն, հայոց տոմարի Արեգը և հայ հեթանոսական դիցարանի նախնական Վահագնը՝ Արևի աստծուն: Ըստ այսմ, անառարկելի է դառնում խուվական ^dPirua=^dIzzi-istanu=^dԱրեգ=^dՎահագն նույնացման հանգեցնող համադրումը: Հմմտ. նաև նույնպիսի մի իրողության հետքերը բացահայտող այն երեք սրբերի համատեղ պաշտամունքը, որոնց էին ձոնված Խարբերդի դաշտի ու ժամանակների կենտրոնն հանդիսացած Ստորին Մեզրեի (Մամուրեթ յուլ-Ազիզ) ու Վերին Մեզրեի եկեղեցիները՝ Սուրբ Լուսավորիչը, Սուրբ Աստվածածինը և Սուրբ Սարգիսը¹⁵: Այս սրբերը համապատասխան զուգահեռներ են ներկայացնում արեգակնային բնույթի ^dPirua-ի, Մայր դիցուհի ^dINANNA-ի և ամայրուպային բնույթի ^dՍ-ի: Ի դեպ, դրանք իրենց զուգահեռներն ունենին ի դեմս

¹³ Մ. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, Հին հայոց եռամսն ամսուայ խորհուրդը, էջ 420-439:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Գ ա ր ե գ ի ն Ս ր վ ա ն ձ տ յ ա ն ց, Երկեր, հ. II, Եր., 1982, էջ 373:

նույնպես հնագույն նախատիպեր ունեցած Փոքր Հայքի Մերաստիա քաղաքում պաշտվող այն սրբերի, որոնց էին ձոնված քաղաքի գլխավոր երեք եկեղեցիները՝ Սուրբ Աստվածածինը, Սուրբ Սարգիսը և Սուրբ Լուսավորիչը¹⁶:

Հնագույն Ծովքում արեգակնային լույսի անձնավորում աստծու պաշտամունքի առաջնային լինելու մասին կարող են խոսել նաև Իսուվա-Ծովքի տեղանունները՝ նախ և առաջ խեթական և ասորեստանյան սեպագրերով վկայված, *Isua* /*Išua* անունը¹⁷: Այս երկրանվան մեջ նախաձայն *i*-ն արմատական չէ և, ըստ երևույթին, նույնն է գրաբարյան *h* նախդիրի հետ: Վերջինս ծագում է *h*-*ե*. **in*-կամ **en*- նախաձևից վերջաձայն *n*-ի անկումով և գործածվում էր ներգոյական, հայցական ու բացառական հոլովների հետ¹⁸: Սրա տարբերակ «*j* նախդիր-նախածանցն իբրև սին տարր է երևան գալիս այնպիսի բառերում, ինչպիսիք են՝ *j-երկ-ար* ...հմմտ. *երկար*...*j-արգ-ատր*... հմմտ. *արգատր*»¹⁹: Ըստ երևույթին, նույնպիսին էր լինելու նաև նրա նախատիպ տարբերակը՝ *h* նախդիրը: Երկրանվան ասորական *Isua* տարբերակը ցույց է տալիս, որ *Isua*-ն կրում է խեթական տեղանունների ազդեցությունը, որոնցում հաճախ առկա է *-ua* տեղանվանակերտ վերջածանցը (հմմտ. խուվական միևնույն տեղանվան *Ikšuna* և *Ikšunua* խեթական տարբերակները): Տեղանվան արմատը, մեր կարծիքով, **šu*-ն է՝ **su*-արտասանությամբ նույնական հայերեն **սյ* // **սու*- արմատի հետ: Վերջինիս տարբերակներն են առկա հայերեն «*Սյր* - լոյս» բառում²⁰ և *սուրբ* բառի մեջ: *Սուրբ* <**սուրբ* < *h*-*ե*. **k*'-ս-, «որից կազմված է *bh* աճականով և *-r*- մասնիկով», այսինքն՝ ճիշտ այնպես, ինչպես և հին հնդկերեն *cubhra*- «փայլուն, պայծառ, գեղեցիկ, մաքուր» բառը²¹: Նույն կազմությունն ունի նաև Իսուվա-Ծովքի արևելքից հարող երկրի (Մասնա լեռներում և շրջակայքում) սեպագրային *Šubria* (<**subr-ijā*) անունը²²: Հին Ծովքի *Լուսաթառիձ* անվամբ բնակավայրերը և *Լուսաղբյուր* կոչված գետակը (հմմտ. «լուսաղբյուրները» որպես լույսի և ջրի համատեղ պաշտամունքի օբյեկտներ) ևս խոսում են հին Ծովքում լույսի պաշտամունքի ունեցած կարևոր դերի մասին:

Ինչպես տեսանք, Տուրխալիա IV-ի հրովարտական Իսուվայի Պիրվան հիշատակված լինելով առաջինը, նաև հիշատակված էր երիցս: Այս հանգամանքը ևս կարող է վկայել նրա արեգակնային բնույթի օգտին: Արեգակնային լույսի և արևի անձնավորում հին աստվածների պաշտամունքից անբաժան «երեք» թվի խորհրդանշային իմաստի տեսանկյունից ուշագրավ են հատկապես հետևյալ հանգամանքները. ա)երեքն են բնության արևային կենսատու եղանակները՝ զարուն, ամառ, աշուն, բ)երեքն են նրանցից յուրաքանչյուրի պարունակած ամիսների թիվը, գ)երեքն են արևի ցերեկային շրջապտույտի հիմնակետերը՝ հորիզոնի արևելյան ու արևմտյան ծայրակետերին և երկնականարի բարձրակետին: Հիշենք, որ արեգակնային լույսի անձնավորում Վահագն աստծուն ձոնված օրհներգում բազմիցս կրկնվում է «երեք»-ն հիշեցնող *եր*-/*էր* հնչյունակապակցությունը²³, որ այդ օրհներգը բաղկացած է 9(=3x3) տողից, որ Վահագն աստծուն էր ձոնված և

¹⁶ Նույն տեղում, *h. II*, էջ 249, 251: Սրանց պաշտամունքի հնադարյան ակունքների մասին տե՛ս Ս. Պետրոսյան, *Մերաստիայի Մայր դիցուհին և նրա ուղեկից զույգը, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը*, Եր., 2001, էջ 125-131:

¹⁷ В. Х а ч а т р я н, *Восточные провинции Хеттской империи (Вопросы топонимики)*, Ер., 1971, стр.107-112, Н. А р у т ю н я н, *ТУ*, стр.96.

¹⁸ ՀԱԲ, *h. II*, էջ 235, Գ. Ջ ա հ ո լ կ յ ա ն, *Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ծանանակաշրջան*, (այսուհետև՝ ՀԼՊԵԺ), Եր., 1987, էջ 122, 244, 349:

¹⁹ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն (այսուհետև՝ ՀԼՊԵ), *h. II*, Եր., 1975, էջ 67:

²⁰ Բառգիրք հայոց, *Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները* Հ. Ամալյանի, Եր., 1975, էջ 291:

²¹ ՀԱԲ, *h. IV*, Եր., 1979, էջ 256:

²² С. Петросян, *Древнейшие названия...*, стр. 60-62.

²³ В.Т о п о р о в, *Об отражении одного индоевропейского мифа в древнеармянской традиции, Պատմա-բանասիրական հանդես* (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1977, N 3, стр. 101.

Վահագն անունն էր կրում հին հայոց տոմարի 27-րդ (=3x3x3) օրը²⁴: Եռակի դրսևորումներով հանդես եկող Արև աստծու առնչությամբ հիշենք նաև, որ եգիպտական Արևի աստվածը երկնակամարում իր անցած ուղու շրջափուլային ժամանակներից համաձայն, կրում էր երեք տարբեր անուններ. Khepri՝ առավոտյան ժամերին, Rē՝ միջօրեին և Atum՝ երեկոյան ժամերին²⁵:

Արևի ցերեկային ուղին երկնակամարում, հայոց առասպելաբանական պատկերացումների համաձայն, սկսվում էր աշխարհի մի ծայրից՝ արևելքից (երբ արևը ելնում էր մոր ծոցեն), և ավարտվում էր մյուս ծայրում՝ արևմուտքում (երբ արևը մայր էր մտնում՝ մտնում էր մոր ծոցը)²⁶: Ուրեմն, արևը մայր ունեք, որը կարող էր գտնվել թե՛ արևմուտքում՝ արևի մայրամուտի վայրում, թե՛ արևելքում՝ արևածագի վայրում: Արևի ավանդաբանություններից մեկում Արևի երեսից տուժած «որսորդի մայրն ուղևորվում է դեպի արևմուտք՝ բարեսիրտ արևամայր թագուհու մոտ, որպեսզի սա իրեն իբրև դեղ արևի աղբյուրից ջուր տա, որի մեջ հենց նոր է լողացել Արև-հերոսը»²⁷:

Անկասկած, արևի մայր մտնելու վայրը Բսուվայի բնակիչներն համարելու էին իրենց երկրի արևմտյան սահմանը կազմող Եփրատ գետը, որի ջրերում էլ բնակված էր լինելու նրա անձնավորումն համարված արևամայրը: Մենք կարծում ենք, որ նրա անունով էլ Պիրվա-արևի հանգստարանը՝ նրա պաշտամունքի մերձեցնող վայրը, կոչվել էր Նենիսանկուվա: Neni-s-ank-uua բաղադրիչների տրոհվող այս տեղանվան –uua բաղադրիչը խեթերենի տեղանվանակերտ վերջածանցներից է: Նրա առաջին բաղադրիչը՝ Neni-s- հնդեվրոպական նախալեզվի *nena- «մայրիկ, մամա» բառն է (հմմտ. հայ. նան, նանա, նանե, նանի)²⁸: հնդեվրոպական նախալեզվի սեռական հոլովի –s վերջավորության հավելումով: Տեղանվան *ank- արմատը առկա է նաև անկարճ (<անկ-արճ հմմտ. կասկ-արճ) բառում, որը նշանակում է «ծոց, գիրկ»²⁹ և արմատակիցն է անկին բառի: Վերջինիս արմատը ծագում է հ.-ե.*ang-/*ank- նախածակից, որն է ընկած նաև ազգակից լեզուների հետևյալ բառերի հիմքում. հուն. α'γκών «զալար, ոլորան, կեռման», α'γκάλη «գիրկ, ծոց, գոգ», «ընդերք, խորք», լատին. angulus «անկյուն, խորշ, ծայր», ռուս. угол «անկյուն» և այլն³⁰: Բերված գուգահեռները հմարավոր են դարձնում Neni-s-ank-ը ստուգաբանելու որպես «Մոր գիրկ, Մոր ծոց, Մոր խորք», իսկ Neni-s-ank-uua-ի տակ ենթադրելու այն վայրը, որտեղ հնագույն Ծովքի բնակչության առասպելաբանական պատկերացումների համաձայն մայր էր մտնում (մոր ծոցն էր վերադառնում) Արևը: Իսկ, որ այդ վայրը գտնվում էր հնագույն Ծովքի արևմուտքում, ցույց է տալիս Ասորեստանի Թիզլաթայալասար 3-րդ թագավորի (մ.թ.ա.744-727թթ.) հիշատակած Anganu բաղադրի անունը:

Վերջինս ասորեստանցիների կողմից նվաճվել էր Enzi//Enzite//Անձիտ ցեղային երկրի նվաճումից հետո³¹: Ըստ այսմ, նա գտնվել կարող էր միայն հետագա Անձիտ գավառից արևմուտք: Իսկ այստեղ՝ միացյալ Եփրատի ոլորանի և Անձիտի միջև գտնվում էր Ծովքի Գարիէր կոչված գավառը՝ Գարիենե կենտրոնով³²: Դրանք համապատասխանում են Ասորեստանի մեկ ուրիշ թագավորի՝ Աշուրնասիրապալ

²⁴ Ս. Պ ե տ ռ ը յ յ ա ն, «Վահագնի երգի» ակրոստիքոսների վերականգնման և վերծանման փորձ, ԼՀԳ, 1981, թիվ 4, էջ 78-79:

²⁵ В. Т о п о р о в, Несколько параллелей к одной древнеегипетской мифологеме, Древний Восток, сборник 2, М., 1980, стр.81, пр.25

²⁶ Ս. Ս թ ե ղ յ ա ն, Երկեր, հ. Է, Եր., 1975, էջ 41:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 43:

²⁸ ՀԼ ՊՆԺ, էջ 56,140.:

²⁹ ՀԱԲ, հ.1, Եր., 1971, էջ 199:

³⁰ ՀԱԲ, հ.1, էջ 200, Древнегреческо-русский словарь, Составил И. Дворецкий (այստեղևն՝ ДГРС), т. I, М., 1958, стр.21-22; И. Дворецкий, Латинско-русский словарь, М., 1976, стр.73.

³¹ Н. А р у т ю н я н, Биаинили (Урарту), Ер., 1970, стр. 277-278.

³² Ս. Ե թ ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 47:

2-րդի (մ.թ.ա.883-859թթ.) հիշատակած Aggusu ցեղային երկրին³³ և հիշյալ Anganu բնակավայրին: Ի դեպ, *Գալտք* (<*Գալ-ր-է-ք//*Գալ-ր-եայ-ք) և *Գալրենե* (<*Գալ-ր-ենե) տեղանունների հիմքում ևս հնդեվրոպական ծագմամբ նույնիմաստ մի արմատ է ընկած: Հմմտ. ազգակից լեզուների բառերից հատկապես սլավոնական լեզուների հետևյալ բառերը. ռուս., ուկր., բելոռ. рыба, լեհ. *gęba* «ծովածոց», ստորին լուծ. *guba* «զետաբերան», որոնք ծագում են հնդեվրոպական **gheub(h)-// *ghub(h)-*«բեքել, ճկել, ծռել, կորացնել», «ծռվածք, կորություն» նախածնից³⁴: Սլավոնական լեզուներում նրանից ծագած բառերը կիրառվել են նշելու համար նաև «շրջան, զավառ» հասկացությունները, իսկ ավելի ուշ՝ նաև «ծնոտ, մոտք, բերան, շրթունք» հասկացությունները³⁵: Սլավոնական լեզուների բառերը հնարավորություն են տալիս, նույն հնդեվրոպական արմատը տեսնելու նաև հայերեն *գալառ*, *գալիթ* և *գալակ* բառերի հիմքում, որոնք ընդունելի ստուգաբանություններ չունեն: Հնդեվրոպական նույն արմատից կարող է ծագած լինել նաև Կասպուտան (Ուրմիա) լճի հյուսիս-արևելյան ափը բռնած և հնում *Գալիթեան* և *Գալթեան* կոչված զավառի անունը, որն, այս դեպքում, ճիշտ չի լինի *Կասպուտան* անվան աղավաղված ձևն համարելը (հակառակ առաջադրված կարծիքի)³⁶:

Aggusu «երկրի» և Anganu քաղաքի նույն տարածքում գտնվելու մասին է խոսում ոչ միայն նրանց ծովափյան տեղադրությունը և արտաքին հնչյունական նմանությունը,³⁷ այլև դրանց անունների կառուցվածքային և հնչյունական համարժեքությունը: Դրանք երկուսն էլ իրենց հիմքում ունեն հնդեվրոպական ծագմամբ միևնույն արմատը և նույնպես հնդեվրոպական ծագմամբ համարժեք – *ուն* և *-ան* վերջածանցները³⁸. Aggusu<*Agg-un(u), իսկ Anganu<*Ang-an(u): Ի դեպ, այս տեղանուններում առկա հնչյունական համապատասխանությունները հայերենում առկա են այլ դեպքերում ևս. հմմտ. ասոր. *aggānā*. «կուժ, ջրաման»// հայ. *անկան*, *անգան*, *անգանակ* «սանդ, հավան», «կոնք, տաշտ», հայ. *անկանիլ* // *անգանիլ*³⁹, *անկին* // *անգին*⁴⁰, Ծովքի տեղանուններից՝ *Անգո*//**Ագ(ը)*> թրք. *Էգիլ*: Ինչպես ասվեց հայոց առասպելաբանական պատկերացումների համաձայն, արևի մայրը բնակվում էր ոչ միայն արևմուտքում: Նա նաև «բնակվում է արևի պալատում, որը գտնվում է արևելքում՝ աշխարհի ծայրին»: Այստեղ «Կան իրար ետևից 12 գավիթ..., ցայտադրյալներ, որոնք ցայտում են յուրաքանչյուր բակի մեջ: Մեջտեղի բակի աղբյուրի վրա կառուցված է մի ոսկե տաղավար: Նրա մոտ մարգարտապատ մի մահիճ է բացված, եզրին լույսերի մեջ նստած է արևամայրը և իր որդուն է սպասում: Եվ ահա նա բոցավառված վերադառնում է *իր պալատը*... Արև-հերոսը լողանում է զովյալ ջրի մեջ, մայրը գրկում է զավակին, հանում ջրից, տեղավորում մահճում... Վերջինս հանգստանում է, որպեսզի հաջորդ օրն առավոտյան վաղ վերսկսի իր երթուղին»⁴¹: Իսկ այդ երթուղին սկսվում էր «աշխարհի ծայրից»՝ արևելքից, որտեղ և գտնվում էր 12 գավիթներով բակերից բաղկացած արևային պալատը: Դրանք խորհրդանշում են Արեգակի տարեկան շրջապատյալի ճանապարհին ընկած Կենդանակերպի 12 համաստեղությունները և արեգակնային տարվա 12 ամիսները: Արևային պալատի յուրաքանչյուր բակն ունի իր ցայտադրյալը, որոնցից կենտրոնականի վրա է կառուցված արևի լուսաշող ոսկե տաղավարը: Հենց նրա ջրերում է լողանում Արև-հերոսը:

³³ Н. А р у т ю н я н, *նշվ. աշխ.*, *ստր.* 90-91.

³⁴ J. P o k o r n y, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, Bd. I-II, Bern-München, Francke Verlag. 1959, S. 450.*

³⁵ *Этимологический словарь русского языка, т. I, вып. 4, Г, М., 1972, стр. 190-191.*

³⁶ У. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 46:

³⁷ Н. А р у т ю н я н, *ТУ*, *ստր.* 10-11, 27.

³⁸ Հ. Լ. Պետրոսյան, էջ 234, Հ. Լ. Պետրոսյան, *հ. 2, էջ 93*:

³⁹ Հ. Լ. Պետրոսյան, *հ. 1, էջ 197*:

⁴⁰ Հ. Լ. Պետրոսյան, *հ. 1, էջ 200*:

⁴¹ У. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, *հ. Է, էջ 41*; С. Арутюнян, Арэв, *Мифологический словарь (այլուհետև՝ МС)*, М., 1991, *ստր.* 63

Առասպելաբանական այսպիսի պատկերացումը հիմք դարձնելով փորձենք Ծովքի հնագույն բնակիչների աչքերով տեղայնացնել հիշյալ անգո օբյեկտները: Հնագույն Ծովքի՝ Իսուվա երկրի, արևելյան մասում էին գտնվում Արևմտյան Տիգրիսի ակունքները՝ արևելյանները՝ *Միհրաւան* (հմմտ. *Միհր*՝ անունը արևի աստծու) և *Սուրբ Լույս* կոչված լեռնագագաթների միջև, իսկ արևմտյանները՝ Ծովք լճում և նրա շրջակայքում: Այս լճի կղզի դարձած հրվանդանի վրա գտնվում էր Սուրբ Նշան վանքը⁴² (Սուրբ Նշան// խաչ, որը հեթանոսական դարերում արեգակնային լույսի և նրա անձնավորում աստվածությունների խորհրդանշաններից էր): Հիշյալ լեռներից առաջինը իր անունը ստացել էր իրենից հարավ գտնվող Միհրավան բնակավայրից (այժմ՝ *Միրվան* < **Միհրվան* < *Միհրաւան*): Որ այս լեռը արևի պաշտամունքի հետ սերտ առնչություն է ունեցել, վկայում է նաև նրանից արևելք գտնվող բնակավայրի *Միվան* անունը: Վերջինս կազմված է **Միվ*- արմատից -*ան* տեղանվանակերտ վերջածանցով: Հմմտ. *Սեւ-ան*, *Երեւ-ան*, *Գերջ-ան* և այլն: **Միվ*-արմատը ծագում է հ.-ե. նախալեզվի **k'eu*-արմատից («լուսավորել, փայլել», «լուսավոր, փայլուն»), որից է նաև ուրարտական դիցարանի Արևի աստծու *Տիւնի*/* *Միհնի* (< **Մի-ին-ի* հմմտ. *Լուս-ին*, *վեր-ին*, *կարգ-ին* և այլն) անունը և Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան շրջաններում իշխած հին հայկական նախարարական տոհմի *Միհնի* (< **Մի-ին-ի* կամ *Մի-ունի*) անունը, որից էլ *Միհնիք* ցեղանունը և այլն⁴³:

Միհրավան լեռան ներկայիս անունը՝ *Շառեկշան*-ը (թրք. Sareksan) աղավաղյալ ձևն է հայկական **Շառեկեկ-նշանի*-ի: *Շառեկեկ* նշանակում է «կարմրավուն» (< *շառ* «մուգ կարմիր»)։ ձևի համար հմմտ. *կարմիրեկ* «կարմրավուն», *հեռուեկ* «բավական հեռու, մի քիչ ավելի հեռու»⁴⁴: Հայտնի է, որ *կարմիր*-ը Արևի հայտնի մակդիրներից է, իսկ *շառ* «մուգ կարմիր» արմատը առկա է Արևին առնչվող այնպիսի բառերում, ինչպիսիք են *շառայլ* «ճառագայթ, շող, շառավիղ լուստ», *շառաւիղ* «շող, ճառագայթ, կայծ», (բարբառներում նաև «արևի լույսը, ցուրը, լույսի անդրադարձումը, օդի շարժումը տաքությունից»), *շառաւի* «լույս, ճառագայթ, փայլ»⁴⁵: Սրանցից ուշագրավ է հատկապես *շառաւիղ* < **շառ-աւիղ* բառը, որի երկրորդ բաղադրիչը օրինաչափ կերպով ծագում է հ.-ե. **säuel*-/**sau* Hel- նվանակից (հմմտ. հուն. α' *Ἑλιος*, լիտվ. *säulė*, պրուս. *saule*, գոթ. *sauil*, լատին. *söl* «արև»)։ *Շառեկշան* անվան -*շան* մասը *նշան* բառի աղավաղումն է (հմմտ. թրք. *շանց տալ* < *նշանց տալ*, *շաշ տալ* < *նշան տալ*, *շանվել* < *նշանվել*),⁴⁶ իսկ, ինչպես ասվեց, հեթանոսական ժամանակներում խաչը (նշանը) խորհրդանշանն էր արեգակնային լույսի և նրա անձնավորում աստվածների:

Հնագույն Ծովքի արևելյան ծայրամասում՝ արևածագի վայրում, գտնվելու պատճառով Արևմտյան Տիգրիսի արևելյան ակունքների շրջանը ծովացիների կողմից, առասպելաբանական մտածողությամբ, դիտվել է որպես աղոթքան՝ Արևի աստծու «պալատով», իր «12 գավիթ բակերով» և դրանցում գտնվող «ցայտադրյուրներով»՝ սուրբ ջրերի ակունքներով: Կարծում ենք, որ այստեղ է գտնվել իսուվական Արևի աստծու՝ Պիրվայի, պաշտամունքի երկրորդ կենտրոնը՝ Գուրուվադուրուվան, որի անունն, ինչպես կտեսնենք, իր գոյությամբ պարտական է մեր հեռավոր նախնիների հիշյալ առասպելաբանական պատկերացումներից բխող լեզվամտածողությանը:

*Duru**aduru* և *Durudduru* տարբերակներով հայտնի այդ բնակավայրի անունը ևս հնդեվրոպական ծագում ունի: Այն կարելի է տրոհել երեք բաղադրիչների՝ *Dur(u)*-, **uadur*-/*-*u(d)dur*- և -*u*: Սրանցից վերջինը խեթերենին բնորոշ և, ըստ երևույթին, խեթ գրչի կողմից մեր տեղանվանը ավելացված տեղանվանակերտ

⁴² Գ. Մ ր վ ա ն ձ տ յ ա ն ց, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 370-371:

⁴³ Մ. Պ ե տ ր ն ս յ ա ն, Նախնական Ուրարտուի գլխավոր աստծու հարցի շուրջ, ԳՄԻ գիտական աշխատությունների ժողովածու, 2, Գյումրի, 1994, էջ 229-231:

⁴⁴ ՀԱԲ, հ. II, էջ 559, Ստ.Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հ. II, Եր., 1944, էջ 411, հ. III, Եր., 1944, էջ 96:

⁴⁵ ՀԱԲ, հ. III, Եր., 1977, էջ 496-497:

⁴⁶ ՀԱԲ, հ. III, էջ 460:

վերջածանց է (հմմտ. Պիրվայի պաշտամունքի երրորդ կենտրոնի անվան գույգ տարբերակները՝ Iksuna և Iksunayya): Քննության առարկա տեղանվան Dur(u)-բաղադրիչը նույնական է հ.-ե. ծագումով հայերեն *դուռն* բառի հետ (<հ.-ե. *dhur-): Հ. Աճառյանը նկատել է տալիս. «բառիս երկրորդ ձևն է (*ն*-ից ազատ) *դուր*, որ գործածվում է միայն անեզաբար՝ *դուրք*, *դրաց*, *դուրս*, *դրօք* ձևերով⁴⁷: Իսկ մեր բառը նշանակում է ոչ միայն *դուռ*, այլև «պալատ»»: Հմմտ. նույնարմատ բառերի ազգակից լեզուներում ձեռք բերած իմաստները. պարս. dar «դուռ» և «դուռն արքունի», հին պարս. duvarayā «ի Դուռն արքունի», ռուս. дверь «դուռ» և дворецъ «պալատ»⁴⁸:

Տեղանվան *uadur-//ud(d)ur- բաղադրիչը նշանակում է «ջրային» և նույն-պես հնդեվրոպական նախալեզվից եկող բառ է: Նրա արմատը *ued-//*ud- նշանակում է «ջուր» և առկա է գրեթե բոլոր հնդեվրոպական լեզուներում: Հայերենում նրա մի տարբերակն ընկած է *գետ*, իսկ մյուսը *ուրդ* (<*ուդր) «պարտեզները ջրելու առու» բառերի հիմքում: Դեռևս Ս. Տերվիշյանն էր վերջինս ազգակիցներն համարում հին հնդկ. udra և հուն. սծօր բառերի⁴⁹: Այդ ստուգաբանությունը Հ. Աճառյանը հուսալի չի համարում,⁵⁰ բայց հմմտ. նաև նրան ազգակից իլյուր. udr- և փռյուգ. սծօր բառերը⁵¹:

Գր. Ղափանցյանը մեր այս բառին և նրա տարբերակներին վերագրում է խեթական ծագում: Նա գրում է. «խեթական watar-ը հայերենում պիտի տար անմիջապես vard ձևը, իսկ wetar-ից կապասեինք verd ձևը», ապա շարունակում. «խեթերեն watar>հայոց vard («վարդ») «ջուր» ես տեսնում եմ *վարդ-առ-առ* բառի մեջ... verd-ը կդառնար urd, ինչպես «վերջը»- դարձել է «ուրջ»⁵²: Այսպես թե այնպես, բերված բոլոր բառերի հիմքում ընկած են հ.-ե. *ued-//*ud- արմատի տարբերակները: Նույնը կարելի է ասել նաև մեր տեղանվան uadur-//ud(d)ur-բաղադրիչի մասին: Ուշագրավ է որ նույն բառի դրափոխված *վարդ (<*վարդ<*վարդ) ձևը պահպանված է ինչպես *Վարդամարգ* գետանվան (*Վարդամարգ* հմմտ. *ջրամարգ*), այնպես էլ *Նուարդ*, *Նվարթ* դիցանվանական ծագումով անձնանվան մեջ: Վերջինիս իրանական ստուգաբանությունները⁵³ անընդունելի են, որովհետև իրանական ժողովուրդներին այդպիսի դիցանուն կամ անձնանուն հայտնի չէ: Առասպելաբանական Արայի կնոջ կրած այս անունը⁵⁴ գալիս է հնագույն հայկական առասպելաբանությունից և նշանակում է «ջրահարս», «գետի հավերժահարս» (*նու* «հարս»+*վարդ* «ջուր, գետ»)՝ Ասվածները թույլ են տալիս տեղանվան Duruuadur-//Duruddur- մասը ստուգաբանել «ջրային պալատ» իմաստով, դրա տակ հասկանալով Տիգրիսի արևելյան ակունքների շրջանում տեղադրված և Արևի (արևածագի) աստծուն ձոնված այն սրբավայրը, որը գտնվել է նրա պալատի անունով Duruuaduruu կոչված բնակավայրում: Հմմտ. նույն շրջանում գտնվող և «արևային» ստուգաբանությամբ անուններ ունեցող Միրվան (<*Միրվան<*Միր-աւան) և Միվան (<*Միւ-ան) բնակավայրերի անունները:

Ձարմանալի կլիներ, եթե այստեղ տեղանունների ձևով ավանդված չլիներ Արևի մոր՝ նույն Մայր դիցուհու, պաշտամունքի հետքերը: Արևմտյան Տիգրիսի արևելյան ակունքների շրջանին հարավից հարող տարածքում է գտնվում Հանի բնակավայրը: Միջնադարի արաբ հեղինակներին այն հայտնի էր Hānī, իսկ Մի-

⁴⁷ ՀԱԲ, հ. I, էջ 685:

⁴⁸ Նույնը:

⁴⁹ Ս. Տ է ր վ ի շ ե ա ն, *հնդեվրոպական նախալեզու*, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 106:

⁵⁰ ՀԱԲ, հ. III, էջ 616:

⁵¹ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, *Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները*, Եր., 1970, էջ 13, 108:

⁵² Գ. Դ ա փ ա ն ց յ ա ն, *Հայոց լեզվի պատմություն (հին շրջան)*, Եր., 1961, էջ 151, 152:

⁵³ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. IV, Եր., 1948, էջ 88:

⁵⁴ Մովսիսի *Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց*, Եր., 1981, գիրք Ա, գլ. ի:

⁵⁵ Ս. Պ է տ ր ո ս յ ա ն, *Շարայի ցեղամիությունը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում*, ԼՀԳ, 1979, թիվ 12, էջ 71-73:

քայել Ասորուն՝ *Hānī* անունով⁵⁶: Բայց որ այս անունը շատ ավելի հին է, վկայում է «Բարեբունյան տարեգրությունը», որտեղ մ.թ.ա. 608 թ. տակ հիշատակված է, թե ինչպես Նորբարեբունյան թագավորության գահակալ Նաբոպալասարը «իր զորքերը հավաքեց և Տիգրիսի ափն ի վեր բարձրացավ Բիթ-Խանունիա երկիրը՝ Ուրարտու [երկրի] մարզը: Նա այրեց քաղաքները և ձեռք բերեց մեծաքանակ ավար: Տերտու ամսին Աքքադի թագավորը վերադարձավ իր երկիրը»⁵⁷: Մեծական լեզուներում *բիթ* նշանակում է «տուն», բայց «երկիր, գավառ» իմաստն էլ է պարունակում այնպես, ինչպես հայերեն *տուն*-ը *Անգեղտուն*, *Պաղնատուն*, *Տունն Կաղմեայ* երկրանուններում: *Բիթ-Խանունիա* նշանակում է «*Խանունիի* կամ *Հանունիի տուն*» (*h* և *ju* հնչյունների համար կիրառվում է միևնույն սեպախումբը):

Այս ցեղային երկրի անունը տրոհվում է **հան-ունի* բաղադրիչների (հմմտ. *Արծր-ունի*, *Բագրատ-ունի*, *Սահառ-ունի* և այլն)՝ օրինաչափորեն ծագած **Han-ut-ia* սեպագրային ձևից: Հնդեվրոպական ծագմամբ հայերեն *-ունի* (հմմտ. *ծեր-ունի*, *տեր-ունի*, *արք-ունի* և այլն) վերջածանցը բաղադրված է հենց *-ուն* և *-ի* (<հ.-ե.*-iā) վերջածանցներից⁵⁸: Երկրանվան հիմքում հայերեն *հան* «մեծ մայր, տատ» բառն է՝ առկա նաև նույն տարածքի *Հանի* տեղանվան մեջ: Վերջինս ներկայացնում է *հան* բառի *-ի* մասնիկով ձևը՝ նրա նման ծագած հ.-ե.*an-/*Han-«տատ, հոր մայրը» արմատից: Սրանից են սերում նաև խեթ.*hannaš* «տատ» (>*Hanna**hanna* դիցուհու անունը), հուն. *α'ννίς*, հրգ. *ana* և ազգակից մյուս լեզուների համապատասխան բառերը⁵⁹: Որ հայերեն այս բառը պաշտամունքային ոլորտում և կիրառում ունեցած բառերից է եղել, վկայում է *Նար* դիցանվան հետ նրա երբեմնի հարադրումը՝ վկայված ժողովրդական «Հանիկ մինարե-մինար» երգի «Հանիկ Նար» կրկներգում: Վերջինս նշանակում է «Մեծ մայրիկ Նար», իսկ *Նար* դիցանունը առկա է ինչպես *Ծովինար*⁶⁰, այնպես էլ *Նինար* դիցանունների մեջ. *Նինար* <**նի-նար*, որը կազմված է նույն *Նար* դիցանունից *նի-* մասնիկով (հմմտ. *նայիլ* և *հայիլ*, *նեցուկ* և *յենուկ*, *նիթ* և *հիթ*)⁶¹: «Հանիկ Նար» -ում առկա *հանիկ* ձևը ևս գրաբարյան է⁶²: Ասել է, թե Արևմտյան Տիգրիսի արևելյան ակունքների շրջանում և նրան հարող տարածքում պաշտվել է ոչ միայն նորածագ Արևը, այլև նրան ծնունդ տված Արևամայրը՝ Մայր դիցուհին:

Իսուվական Պիրվա աստծու պաշտամունքի երեք կետրոններից մեկն էլ *Ikšuna* անունն էր կրում: Մեր կարծիքով, այս տեղանվան մեջ առկա է *Iks-* արմատը և *-una* վերջածանցը: Ընդ որում, *Iks-* արմատը նույնական ենք համարում հուն.- պելասգ. հետևյալ բառերի համահունչ արմատի հետ. *Ἴξις* «շարժում», *Ἴξαλος* «ցատկոտ, ոստնոտ», «կայտառ, աշխույժ»: Այս բառերից երկրորդը որպես այժի (*αἶξ*, *τράγος*) մակդիր հիշատակում են Հոմերոսը և *Anthologia Palatina*-ի կազմողները⁶³: Նրանում առկա են **iks-* արմատը և *-al-* վերջածանցը: Վերջինս նույնպես հնդեվրոպական ծագում ունի և առկա է ազգակից տարբեր լեզուներում՝ գործածական հասկապես կենդանիների անուններում: Հայերեն *բռնեղ* <*բռն* «իշամեղու, բորեխ, պիծակ» բառի հ.-ե.**bhor-* արմատի տարբերակներից ծագած ազգակից լեզուների բառերը բերելով, Հ.Աճառյանն ավելացնում է. «հայ. *բռնեղ* ձևի մեջ *-եղ* մասնիկը համապատասխանում է սանս.-*al* մասնիկին»: Ի նկատի է առնված հին հնդկ. *bham-bharalī* «ճանճ»: Հմմտ.նաև լատիշ. *bimbals*, *bambals* «բզեզ»⁶⁴:

⁵⁶ Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ.Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 51, 155 ծան. 140:

⁵⁷ *Хрестоматия по истории древнего Востока*, ч. I, М., 1980, стр. 222.

⁵⁸ ՀԼՊԵԺ, էջ 231, 356:

⁵⁹ ՀԱԲ, հ. III, էջ 33; *ИЯИ*, т. II, стр. 766.

⁶⁰ *Гр. К а п а н ц я н*, *Историко-лингвистические работы*, (այսուհետև՝ *ИЛР*), *Ер.*, 1956, стр. 295-300.

⁶¹ ՀԱԲ, հ. III, էջ 427:

⁶² Նույն տեղում, էջ 33:

⁶³ *ДГРС*, т. I, стр. 825.

⁶⁴ ՀԱԲ, հ. I, էջ 472-473:

Հունապելլասոսյան *ἰξάλος*-ի մոտ ազգակիցն է համարվում փոյուզերեն *էջալ*, *իսկա*, *իսսեա* և այլ տարբերակներով պամոնոված բառը, որը նշանակում է «այծի մորթ»⁶⁵: Ինչպես տեսնում ենք, նրանում ևս առկա է նույն *-al-/-el-* վերջածանցը: Քննության առարկա տեղանվան մեջ նրա փոխարեն *Iks-* արմատին կից է *-una* վերջածանցը, որը ևս հնդեվրոպական ծագում ունի և նույնական է հայերեն *-ուն* վերջածանցի հետ: Հմմտ. *բեղուն*, *իմաստուն*, *ձեղուն*⁶⁶ և *Մաքրուն*, *Տիրուն*, *Իսկուն*, *Թազուն*, որոնք Մարիամ Աստվածածնի մակդիրներն են: Չնայած դրանք համարվում են բարբառային համարժեքները *Իսկունի*, *Սիրունի*, *Մաքրունի*, *Տիրունի*, *Թազունի* ձևերի,⁶⁷ բայց լինելու են նույն արմատներից *-ուն* վերջածանցով անկախ կազմություններ. հմմտ. *Սիրուն* նախապետի անունը: Ասվածները հիմք են տալիս **Iksun*-ը համարելու իսուվական Պիրվա աստծու մակդիրը, նրա «այծային» էության բացահայտիչը: Հմմտ. հուն. *Ἰξίων* դիցանունը, որի կրողը ևս սերտ առնչություն ունի Արևի պաշտամունքի հետ⁶⁸: Իսուվական Արևի աստված Պիրվայի **Iksun* մակդիրն էլ ընկած է լինելու նրա պաշտամունքի վայրի *Iksuna* // *Iksunusa* անվան հիմքում (վերջին տարբերակում առկա է նաև վերոհիշյալ *-usa* տեղանվանակերտը): Հայտնի դիցանուններից տեղանուններ (նաև հակառակը) կերտելու երևույթը լայն տարածում ունեւր հին Արևելքի բոլոր երկրներում: Հմմտ. *Անահիտ* և *Անահտական*, *Միհր* և *Միհրաւան*, *Վահագն* և *Վահագնի* և այլն:

Արևի և այծի առասպելաբանական զուգորդումը և Արևի այծակերպ ընկալումը բնորոշ էր Հայկական լեռնաշխարհի նախնադարյան բնակիչներին: Ժայռապատկերներում այծերն հաճախ պատկերված են արևանշանների ուղեկցությամբ (նկ.1)⁶⁹ երբեմն էլ հանդես են գալիս արևանշանի կամ արևի պատկերի փոխարեն (նկ.2)⁷⁰: Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից մեկում յոթ լուսատուների փոխարեն տեսնում ենք այծի ձախ // արեգակի ցերեկային շարժման հակառակ ուղղությամբ (ուրեմն, գիշեր է) ընթացող այծ, կիսալուսին և հինգ փոքր շրջանակներ: Վերջիններս ներկայացնում են անզեն աչքով տեսանելի հինգ մոլորակները, իսկ այծը՝ բնականաբար, Արևը: Թե ինչքան խորն են նման պատկերացման արմատները ցույց են տալիս վաղհնդեվրոպական նախալեզվում (վաղնջական ժամանակների հնդեվրոպացիների լեզվամտածողությունից եկող) *DY* արմատից ծագած բառերի կիրառումը «այծառ օր», «փայլել (ինչպես այծառ օրը)» («սպիտակ) այծ» և «աստվածություն» իմաստներով⁷¹. հմմտ. այդ նույն վաղհնդեվրոպական արմատից սերած հայերեն *տի* «ցերեկ, օրվա լույս մասը» (<h.-t*diu-) և *տիկ* «տիկ, տկճոր» (<h.-t*dig- «այծ») բառերը⁷²: Ուշագրավ է, որ վաղհնդեվրոպական այդ նույն արմատից ծագած բառերը կիրառվել են նաև «երկինք», «շանթառաք», «փոթորիկ» իմաստներով,⁷³ ինչը մտածել է տալիս ֆիզիկական աշխարհի համապատասխան երևույթների հակադրամիասնական ընկալման մասին: Բնականաբար, նույն կերպ էին ընկալվելու նաև դրանք մարմնավորող առասպելաբանված կենդանիները (այս դեպքում՝ այծը) և դրանք անձնավորող աստվածությունները:

Վերջին տեսանկյունից դիտարկված հասկանալի է դառնում, թե ինչու հայերեն *մաղ* «նոխազ, քոշ»⁷⁴ արմատն իրենց հիմքում ունեցող բառերի մի ամբողջ շարք՝ առնչվում է «ույս» և «կրակ», իսկ մեկ ուրիշ շարք՝ «անձրև» հասկացություններին: Դրանցից են *մաղմաղ* «մարմանդ կրակ», «տաք մոխիր», «մարմանդ՝

⁶⁵ Գ. Չ ա հ ն ի կ յ ա ն, Հայերենը և ..., էջ 114:

⁶⁶ Հ.Լ.Պեժ, էջ 234:

⁶⁷ Հ. Ա ճ ա ն յ ա ն, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. II, Եր., 1944, էջ 390:

⁶⁸ В. Я р х о, ИКСИОН, МС, стр. 238-239.

⁶⁹ Հ. Մ ա ռ ա ի ը ն յ ա ն, Հ. Ի ս ը ա յ ե լ յ ա ն, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», 6, Եր., 1971, աղ 302:

⁷⁰ Նույն տեղում, աղ. 298

⁷¹ Н. А н д р е е в, Раннеиндоевропейский праязык, М., 1986, стр. 87.

⁷² ՀԱԲ, հ. IV, էջ 405, 410:

⁷³ Н. А н д р е е в, նշվ. աշխ., էջ 87:

⁷⁴ ՀԲԲ, հ.III, Եր., 1944, էջ 243:

հանդարտ՝ վառվող», *մաղկտալ* «(արշալույսին) լույսը ճաճանչել», *մաղկտաւոր* «ճաճանչափայլ, փայփլող» (օրինակ, *Մաղկտաւոր աղօթրանը բացվել է*), *մաղմղել* «մաղելու պես թափվել, ցոլալ (լույսի մասին)» (օրինակ, *Աղօթրանը կմաղմղէ «լուսանալու վրա է»*), *մաղմղուկ* «մաղելու պես թափվող, մաղվող» (օրինակ, *մաղմղիկ լույսեր*), «հանգչելու մոտ կրակ, մոծիք, կայծ», իսկ *մաղիկ-մաղիկ* «մանր կաթիլներով» (օրինակ, *Անձրև կուգայ մաղիկ-մաղիկ*), *մաղել* «բարակ անձրև գալ», *մաղմաղ* «մաղիկ-մաղիկ, բարակ, հանդարտ» (օրինակ, *մաղմաղ անձրև է գալիս*), *մաղմղել* «բարակ անձրև գալ, մաղմաղ անձրևել»⁷⁵: Այդ նույն տեսանկյունից դիտարկված է հասկանալի դառնում նաև հնագույն հնդեվրոպացիների այնպիսի դիցական գլխավոր գույզի գոյությունը, որոնցից մեկը անձնավորում էր արևային (անամպ, «լավ օր»), իսկ մյուսը՝ անձրևային (ամպամած, «վատ օր») երևույթները: Ընդ որում, նրանցից առաջինը համատեղում էր հետևյալ ֆունկցիաները.

- ա) գերագույն աստվածություն,
 - բ) անամպ երկնքի և արևի աստվածություն,
 - գ) քրմական ֆունկցիան իրականացնող աստվածություն,
 - դ) պտղաբերության հովանավոր աստվածություն:
- Նրանցից երկրորդը համատեղում էր հետևյալ ֆունկցիաները.

- ա) ոչ գերագույն աստվածություն
- բ) երկնամերձ ամպրոպային ժայռի և կայծակի աստվածություն,
- գ) ռազմական ֆունկցիան իրագործող և զինվորների սոցիալական դասի հետ գուգորդվող-համադրվող աստվածություն,
- դ) տնտեսական գործունեությունը և պտղաբերությունը հովանավորող աստվածություն⁷⁶:

Գոյություն ունեցող տեսակետի համաձայն, հնդեվրոպական այս երկու աստվածությունների տնտեսական ֆունկցիաները հնդեվրոպական ընդհանրության վերջին շրջանում փոխանցվել էին հողագործների և արհեստավորների հովանավորը դարձած մի առանձին աստվածություն⁷⁷: Սա ճիշտ է մասամբ, որովհետև հայկական ավանդույթը ցույց է տալիս, որ տվյալ դեպքում խոսքը արական աստվածության մասին է, իսկ նախապես այդ ֆունկցիան կրողը եղել է Մայր դիցուհին՝ պտղաբերության անձնավորումը և բարիքներ արտադրող դասի հովանավորը (հմտ. Ծովինար և Մանասար ու Բաղդասար, «Արշակունի մայր» և Երվանդ ու Երվազ և այլն)⁷⁸: Այծակերպ երկվորյակներին ավելի ուշ հանդիպում ենք մեր միջնադարյան մանրանկարներում և եկեղեցիների բարձրաքանդակներում: Սրա լավագույն ապացույցը Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցին գոտևորող բարձրաքանդակներն են: Ինչպես Սիրարփի Տեր-Ներսիսյանն է նկատել տալիս, դրանցում «Տեղ-տեղ աշխարհիկ տարրերը միահյուսվում են կրոնական տեսարաններին: Երևակայական կենդանիները, օրինակ՝ հուշկապարիկը կամ պասկուճը, և կովող կամ հակադրվող կենդանիների խմբերը չեն կարող ընգրկվել դրախտային պարտեզում, իսկ այն մարդը, որ առյուծին է միզակահարում, ոչ մի կապ չունի բիրիական միջադեպի (ի նկատի է առնված Մամտնի առյուծասպանության հոյարարքը-Ս.Պ. և Ծ.Պ.) հետ⁷⁹: Աղթամարի եկեղեցու բարձրաքանդակներից այս առումով ուշագրավ են մանավանդ նրանք, որոնք ներկայացնում են «դեմ առ դեմ կանգնած երկու թռչուն, նրանց կողքին՝ իրար դիմադրող երկու այծ, որոնք կանգնել են ետևի

⁷⁵ Նույնը տեղում, էջ 244, 245:

⁷⁶ ИЯИ, т. II, стр. 794.

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 793:

⁷⁸ Ս. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, Գասերը և եռադասության դրսևորումները հին ու վաղմիջնադարյան Հայաստանում, Գոկտորական ատենախոսության սեղմագիր, Գյումրի, 2001, էջ 12, 24, 27:

⁷⁹ Մ. Ս ե ր – Ն ե ր ս ի ս յ ա ն, Հայ արվեստը Միջնադարում, Եր., 1975, էջ 91-92; Տե՛ս նաև Աս. Մ և ց ա կ ա ն յ ա ն, Հեթանոս ժամանակների քանդակներ Աղթամարի Սուրբ Խաչ վանքի որմնաշարվածքում, ԼՀԳ, 1983, թիվ 2, էջ 83-92:

ուտքերի վրա»⁸⁰, «երկու դիմադարձող այծեր, որոնց առջևի ուտքերը ամուր սեղմված են արմավենուն, իսկ գլուխները ետ են շրջված»⁸¹, որոնցից մեկում «երկու այծիկներ գլուխները խփում են իրար»⁸²:

Վերջին բարձրաքանդակները հավանաբար արտացոլում են հնդեվրոպական արևային և ամպրոպային երկվորյակների ընդհարման դրվագը (հմմտ. հին հնդկական առասպելաբանության մեջ արևային Սուրյայի և ամպրոպային Ինդրայի հակամարտությունը, «Մասնա ծռեր» էպոսում Բաղդասարի և Մանասարի մենամարտը): Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից մեկը, կարծես ներկայացնում է այդ հակամարտության սկիզբը (նկ.3): Այստեղ պատկերված են դիմադարձ այծեր, որոնցից մեկի գլխավերևին մեծ խաչ է պատկերված (արևի և լուսի խորհրդանշանը), իսկ մյուսի գլխավերևին՝ բուստանգ (ամպրոպի և կայծակի խորհրդանիշ առարկան)⁸³:

Ինչպես վերևում տեսանք, խուվական դիցական գլխավոր եռյակի երրորդ անդամը հանդես էր գալիս Առաջավոր Ասիայի շատ երկրների ամպրոպային աստվածներին նշող ⁴Ս գաղափարագրի տակ: Ըստ այսմ, խուվական այս աստվածը տեղական զուգահեռն է ներկայացնում վերոհիշյալ ⁴Ս. GUR-⁴INANNA-⁴Izzi-istanu (հայասական դիցարանում), Արեգ-Երեզկան-Գրգուռ (ըստ հին հայկական տոմարի), և Արամազդ-Անահիտ-Վահագն (հայ հեթանոսական դիցարանում) նույնատիպ եռյակների ամպրոպային անդամների՝ ⁴Ս. GUR-ի, Գրգուռի և Արամազդի: Իսուվական ⁴Ս-ն զուգահեռն է նաև Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից մեկում պատկերված ամպրոպային այն աստվածության, որը կանգնած է այծի վրա (նկ.4),⁸⁴ այսինքն՝ պատկերված է գրեթե այնպես, ինչպես հետագայում ներկայացվում էր ուրարտական ամպրոպ-հողմնային բնույթի Թեյշեբա աստվածը: Տարբերությունը կենդանիների միջև է՝ Թեյշեբայի սրբազան կենդանին ցուլն է, իսկ ժայռապատկերի աստվածությանը՝ վիթխարի քարայծր: Ժայռապատկերների այծերի մեծ մասը ամպրոպային բնույթ ունեն, որովհետև նրանց պատկերման սկզբունքը «յուրովի համընկնում է հայ ժողովրդական «Ինքը էժ, մեջքը՝ պեժ» հանելուկին, որով սովորաբար ներկայացվում է ամպրոպ-կայծակի երևույթը»⁸⁵:

Իսուվական ⁴Ս-ն զուգահեռն է լինելու նաև հնդեվրոպական մյուս ժողովուրդների ամպրոպային աստվածների: Հին հունական Ջևսի եղջերավոր նախատիպերից մեկը եղել է այծը: Ըստ առասպելի, մանուկ Ջևսին Իդա լեռան քարանձավում սնուցել էր Ամալթեա այծը, որն ավելի ուշ գերագույն աստված դարձած Ջևսի կամքով փոխադրվել էր երկինք (Կառավարի համաստեղության Capra «Այծ» աստղը), իսկ նրա մորթուց պատրաստվել էր Ջևսի կործանիչ վահանը՝ Այգիսը⁸⁶ Ալ'γίς նշանակում է «այծի մորթի», «այծենի» (հմմտ. αἴξ, αἴγος «այծ»), բայց նաև «մորթիկ, փոթորիկ»:⁸⁷ Ջևսն, ըստ այդմ, կրում էր Ալ'γίος «Այգիսակիր» մականիքը⁸⁸: Այծային գծեր ունեին նաև հնդեվրոպական մյուս ժողովուրդների ամպրոպի աստվածները: Բալթյան Պերկունասը այծ էր հեծնում, սկանդինավյան Թորի մարտակառքին այծեր էին լծված⁸⁹, փոյուզական Ջևսը

⁸⁰Ս.Տ էր - Ն էր ս ի ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 87:

⁸¹Նույն տեղում, էջ 87:

⁸²Նույն տեղում, էջ 80:

⁸³ Հ. Մ ա թ ի թ ո ս յ ա ն, Հ. Ի ս թ ա յ ե լ յ ա ն, նշվ. աշխ., աղ. 330:

⁸⁴ Հ. Մ ա թ ի թ ո ս յ ա ն, Հ. Ի ս թ ա յ ե լ յ ա ն, նշվ. աշխ., աղ. 312:

⁸⁵ Հ. Մ ա թ ի թ ո ս յ ա ն, Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները, Եր., 1973, էջ 22:

⁸⁶ A. Тахо-Годи, Ама́лфея, МС, стр. 35, А. Ф. Лосев, Зевс, Նույն տեղում, էջ 220:

⁸⁷ В. Т о п о в, Несколько соображений о происхождении древнегреческой драмы (к вопросу об индоевропейских истоках), Текст: семантика и структура, М., 1983, стр. 103, стр. 20.

⁸⁸ ДГРС, т. I стр. 47.

⁸⁹ ИЯИ, т. II, стр. 586.

կրում էր Բωζιος մակդիրը⁹⁰, որը ծագում է հ.-ե. *bhuǵ/-ից և ազգակիցն է հայերեն *բուծ* «կաթնկեր գառնուկ կամ ուլիկ», ավեստ. *būza* «ուլ», «նոխազ», հին հնդկ. *bukkā* «այծ», քրակ. *βύζ(α)* «նոխազ» բառերի⁹¹: Փոյուզական Չևսը նաև *Ασεις* էր կոչվում մի անունով, որն հայերեն *այծ* բառի մոտ ազգակիցն է⁹²:

Հնագույն Ծովքի⁹³ Մ// Ամպրոպի աստծու և դիցայծերին բնորոշ գծեր ունենալու մասին են խոսում ինչպես նրա զուգահեռների նույնպիսի գծերով օժտված լինելու հանգամանքը, այնպես էլ նրա պաշտամունքի վայրի սեպագրային *Halara* անունը: Ինչպես որ *Իքսունա*-ն կարող էր լինել այդ վայրում պաշտված Պիրվա արև-աստծու մակդիրը, այսպես էլ *Խալարա*-ն կարող էր լինել այնտեղ պաշտված ամպրոպի աստծու մակդիրը: *Halara*-ի բաղադրիչներից երկրորդը վերջածանց է (հմմտ. *կերպ-ար, մուլ-ար, պալ-ար*),⁹³ իսկ առաջինը, ըստ երևույթին, նշանակում է «այծ, նոխազ»:

Hal-ara անվան *Hal-* արմատին նման իմաստ վերագրելու համար հիմք են ծառայում հետևյալ իրողությունները:

1. *Hal*-ը կարող է լինել հայերեն *քաղ* «նոխազ» բառի հնչյունական տարբերակը. հմմտ. միևնույն արմատներից ծագած հետևյալ գույգերը. *քայլ/խաղ, քերել/խարել, աքիս/ախազ, ցաք-ատ/ցախ*⁹⁴:

2. Հայերեն *խաղախ* «կաշի, մորթի» (որից՝ *խաղախորդ* «մորթեգործ, կաշեգործ»)՝⁹⁵ բառի արմատը ևս նույն իմաստն է ունենալու, որոհետև բազմաթիվ օրինակներ կան, որ «մորթ, կաշի, տիկ» նշանակող բառերը ծագում են այծի, ոչխարի կամ ուրիշ մի կենդանու անունից⁹⁶:

3. *Խաղ* «այծ» բառի երբեմնի գոյությունը կարող է հաստատել նաև *խաղալ* բայը իր «ի խաղս գուարճութեան պարապիլ, պարել, կաքալել», «խալտալ, կալտոնիլ, ոստնուլ, ճախրել, եռալ զեռալ, շարժիլ» իմաստներով⁹⁷: Հմմտ. փոքրասիական փոխառության համարվող հուն. *τράγος* «նոխազ» (որից *τραγωδία* «նոխազերգություն, ողբերգություն», *τραγωδός* «ողբերգակ, դերասան») բառը և նրա արմատակիցը՝ խեթ. *tarkuiai-* «պարել, մոլեզներ» բայը⁹⁸:

4. *Խալարակայք* բառի արմատը ևս լինելու է նույն **խաղ*// **խալ*-ը: Այս բառի «խոյակ» իմաստը⁹⁹ հիմք է տալիս այն համարելու այնպիսի մի կազմություն, ինչպիսին է նաև *խոյակ* բառի կազմությունը. *խոյակ* <*խոյ-ակ*, որտեղ *խոյ*՝ «արու ոչխար»: Ուշագրավ է, որ *խալ-ար-ակ-այք* բաղադրիչների բաժանվող բառն իր առաջին երկու բաղադրիչներով նույնանուն է իսովական¹⁰⁰ Մ-ի պաշտամունքի վայրի *Halara* (< *Hal-ara*) անվան հետ:

Արևային և ամպրոպային նոխազների մայրը կարող էր ըմբռնվել թե՛ մարդակերպ, թե՛ այծակերպ: Նրա մարդակերպության մասին է վկայում Գեղամա լեռների այն ժայռապատկերը (նկ.5), որտեղ նա ներկայանում է զույգ ուլեր ծնած վիճակում¹⁰⁰ (հմմտ. Չաթալ-Հյույուքի զույգ հորթուկներ ծնող Մայր դիցուհին): Արդեն մարդակերպ ընկալված երկվորյակ աստվածությունների մոր նաև այծակերպ ընկալվելու տեսանկյունից հիշարժան է Ուղտասարի այն ժայռապատկերը (նկ.6), որտեղ ևս ներկայացված է այս եռյակը: Ժայռա-

⁹⁰ Գ. Ջ ա հ ն ի կ յ ա ն, Հայերենը և ..., էջ 114:

⁹¹ ՀԱԲ, հ. I, էջ 482; В. Г е о р г и е в, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, стр.118, 119, 132.

⁹² Գ. Ջ ա հ ն ի կ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 110:

⁹³ ՀԼՊԲ, հ. II, էջ 90:

⁹⁴ Г. Д ж а у к я н, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ер., 1967, стр.306-307.

⁹⁵ Նոր բառգիրք հայկազնան լեզուի (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հ. I, Եր., 1979, էջ 914:

⁹⁶ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 405:

⁹⁷ ՆՀԲ, հ. I, էջ 915:

⁹⁸ В. Т о н о р о в, նշվ. աշխ., էջ 105-106:

⁹⁹ ՀԱԲ, հ. II, էջ 314:

¹⁰⁰ Ս. Լ ի ս ի ճ յ ա ն, [Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից], գերմաներենից թարգմանեց Գ. Տիրացյան, ԼՀԳ, 1972, թիվ 1, էջ 53:

պատկերում¹⁰¹ Մայր այծից աջ և ձախ պատկերված են մարդակերպ երկու աստվածություններ, որոնցից մեկի մոտ՝ նրա և այծի միջև, թեք զիծ է դրված (հավանաբար, կայծակի խորհրդանշանն է), իսկ մյուսի մոտ՝ այծի մեջքից վերև դրված են զույգ խաչեր (խաչը արևի և արևային լույսի խորհրդանշանն է): Այս ժայռապատկերների վերնամասում պատկերված հսկա օձը (վիշապ օձը) լինելու է երկվորյակ աստվածությունների թշնամին (հմմտ. Սանասարի և Բաղդասարի հակառակորդ վիշապը): Հ. Մարտիրոսյանն այս ժայռապատկերում տեսնում է Կենդանակերպի Երկվորյակ համաստեղության պատկերումը: Նա գրում է. «Կարծում ենք «երկվորյակներ» են պատկերում նաև Մյունիքի մի կոմպոզիցիայում հորիզոնաձև տարածած թևերով, իրանները օղակով ավարտվող մարդկային զույգ ֆիգուրները, որոնց արանքում առկա է այծ, իրանի մոտ իրար կպած երկու խաչերով...նրանց ոտքերին փոխարինող շրջանակները դարձյալ խոսում են նրանց լուսատու լինելու մասին»¹⁰²:

Մայր դիցուհու նաև այծակերպ ընկալվելու՝ էգ այծը որպես կենդանական նախատիպ ունենալու, հանգամանքով պետք է ընդհանրապես պայմանավորված լիներ նրա նաև երկվորյակ աստվածությունների ծնող-սնողի դերում հանդես գալը, որոհետև այծերը շատ հաճախ զույգ ուլ են ծնում: Այծակերպ Մայր դիցուհու և երկվորյակ աստվածությունների՝ ամպրոպային և արևային այծերի, վերաբերյալ առասպելաբանական պատկերացումից անբաժան էր Մայր դիցուհու և անձրևաբեր այծի առասպելաբանական զուգորդումը:

Մ.թ.ա. III հազարամյակին վերագրվող միջագետքյան դրոշմակնիքներից մեկի վրա այծը պատկերված է ամպի տեսքով (նկ.7)¹⁰³: Այս հանգամանքը հնարավոր է դարձնում ստուգաբանել հայերեն «Համբ-տիկ» բառը¹⁰⁴, որի նախնական իմաստը հենց «այծ» էր լինելու: Նույնպիսի մի իմաստափոխություն, բուն իմաստի հետագա կորստով, արձանագրել է նաև *տիկ* բառը՝ ծագած հ.-ե. *dig-«այծ» նախանձից: Այս առիթով Հ. Աճառյանը գրում է . «Լեզուների մեջ բազմաթիվ օրինակներ կան, որ «մորթ, կաշի, տիկ» նշանակող բառերի հառաջացած լինին այծի, ոչխարի կամ ուրիշ մի կենդանու անունից. ինչ... սանս. mēša «խոյ, ոչխար» և հետո «կաշի»// ռուս. мехъ «տիկ, մորթ, մուշտակ»,... լեհ. koziel «ուլ, պարկապզուկ», ռուս. коза «այծ, պարկապզուկ», кожа «կաշի» և հատկապես ֆրանս. bouc «բուծ», բայց նաև «տիկ»¹⁰⁵: *Համբ «այծ» (>համբ «տիկ») և *ամպ* // *ամբ* բառերը իրարից տարբերվում են միայն առաջինում առկա նախաձայն *h*-ի առկայությամբ (հայերենում ունենք նման երևույթի բազմաթիվ այլ դրսևորումներ ևս): Որ «այծ»/«ամպ» առասպելաբանական զուգորդումը հայի լեզվամտածողության մեջ հաստատուն հիմք է ունեցել, վկայում է Ալաշկերտում գրի առնված և «ամպ» պատասխանը պահանջող հետևյալ հանելուկը. «Ոսկե տիկ/Կարմիր գինին մեջ լողում ա»¹⁰⁶: Իսկ որ խոսքը եղել է ամպի և անձրևի հետ զուգորդված էգ այծի և նրա կաշուց պատրաստված զինու տիկի մասին, վկայում է «տիկ» պատասխանը պահանջող շիրակյան հետևյալ հանելուկը. «Քանի սաղ էր՝ կաթ կուտար / Երբ որ մեռավ՝ հուփ կուտար / Կայնա՞մ մարդուն թափ կուտար»¹⁰⁷: Ըստ այսմ, *համբ* բառը ծագումնաբանորեն առնչվում է հայերենի հնդեվրոպական *mbho-/*ṛbho արմատից սերած, *ամպ*/*ամբ* և *ամպրոպ* բառերին: Ի դեպ, *ամբ*/*ամպ* բառը իր սովորական իմաստից բացի կիրառվել է նաև «շանթ, կայծակ» իմաստով, իսկ բարբառներում նշանակում է նաև «ամպոտ, ամպամած»,

¹⁰¹ Հ. Կ ա ռ ա խ ա ն յ ա ն, Պ. Ս ա ֆ յ ա ն, Մյունիքի ժայռապատկերները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», 4, Եր., 1970, աղ. 90, նկ. 4:

¹⁰² Հ.Մ ա ռ ա ի ի ռ ո ս յ ա ն, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», 11, Եր., 1981, էջ 78:

¹⁰³ Ա. Փ ի լ ի պ ո ս յ ա ն, Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները հին Արևելքի

կնքագործության համակարգում, Եր., 1998, էջ 16, 106, աղ.9, նկ.11:

¹⁰⁴ Բառգիրք Հայոց, էջ 177:

¹⁰⁵ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 405:

¹⁰⁶ Ս. Հ ա ռ ո թ յ ո ս յ ա ն, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Եր., 1965, էջ 11:

¹⁰⁷ Նույնը, էջ 165:

«անձրև»¹⁰⁸: Նույն արմատից են մահ *ամբուռք*, *ամբուռոյցք* «մրրիկ, փոթորիկ» և ազգակից լեզուների հետևյալ բառերը. հուն. 'ὄμβρος «անձրև», հին հնդկ. *abhra* «ամպ, փոթորիկ», լատին. *imber* «անձրև, ամպ», միջին իռլ. *imrim* «փոթորիկ», պարս. *abr* «ամպ» և այլն¹⁰⁹:

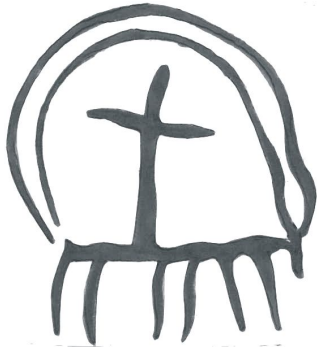
Բերված բառերի և Մայր դիցայծի առնչությունների տեսանկյունից ուշադրության է արժանի Ծովքի *Ամբար* (այժմ՝ *Անբար*) գետանունը: Անվանակիր գետը Արևմտյան Տիգրիսի առաջին մեծ վտակն է, նրա մեջ է թափվում Ամիդ-Դիարբեքերից արևելք¹¹⁰: Նրա ակունքների շրջանում է գտնվում Մայր դիցուհու անունը կրող Հանի բնակավայրը՝ ըստ երևույթին, հնագույն կենտրոնը սեպագրային *Bit-Hanunia* երկրի: *Ամբար* (<ամբ-ար) գետանվան *ամբ-* արմատը, այսպիսով, առնչվում է թե՛ *ամբ* «ամպ», թե՛ *համբ* «տիկ» (<«այծ») բառերին, լինելով արգասիքը Մայր դիցուհու ամպ-այծային դրսևորման:

Հնագույն Ծովքի գերագույն դիցուհու դիցայծ ընկալվելու առթիվ կարող ենք բերել մի փաստ ևս: Արաբ մատենագիր Յակուտ ալ-Համավու աշխարհագրական բառարանում Տիգրիսի (արաբ. Դիջլաթ) վերաբերյալ ասվում է. «Բադդադի գետն է, որի առաջին ակը գտնվում է մի վայրում, որը կոչվում է Այն Դիջլաթ (արաբ-*այն* «աչք, ակն, ակունք»-Ս.Պ. և Ծ.Պ.), Ամիդից երկուս ու կես օրվա ճանապարհով հեռու:

¹⁰⁸ ՀԱԲ, հ. I, էջ 163, ՀԲԲ, հ. I, էջ 69:

¹⁰⁹ ՀԱԲ, հ. I, էջ 162-163:

¹¹⁰ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 164, ծան. 179:

Նկ. 1

Նկ. 4.

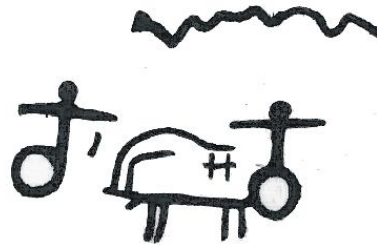
Նկ. 2.

Նկ. 5.

Նկ. 3.

Նկ. 6.

Նկ. 7

Այդ վայրը ծանոթ է Հալուրաս անվամբ և գտնվում է մի մութ քարայրի մեջ¹¹¹: Առասպելաբանական ամենահին պատկերացումների համաձայն, քարայրը կանացի սկզբունքը կրող օբյեկտ էր¹¹² և Մայր դիցուհու ու նրա կենդանական նախատիպերի կացարանը: Հիշենք, որ Ամալթեա այժր Չևսին սնում էր հենց քարայրում: Որ այս վայրը սրբազան է համարվել, ցույց են տալիս այստեղ Ասորեստանի թագավորներ Թիգլաթպալասար I-ի (մ.թ.ա. 1115-1070 թթ.) և Սալմասար III-ի (մ.թ.ա. 858-824 թթ.) թողած արձանագրությունները: Տիգրիսի

¹¹¹ Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 63:

¹¹² В. Т о н о р о в, Пещера, МНМ, т. II, стр. 311.

մասին իր հաղորդման շարունակության մեջ Յակուտ ալ- Համադին ասում է. «Մինչև հիմա մեր պատմածները քաղված են Քասրավիհց, բայց ասողներ էլ կան, որ Տիգրիսի բուն աղբյուրը Ամիդի մոտ Հիսն Չիլ-Կարնայն (արաբ. Hisn dil-qarnain - «Երկեղջյուրի ամրոց»)- Ս.Պ. և Ծ.Պ.) կոչված բերդի մերձակա լեռների ցածուն է գտնվում և ընդունում է ջրի հոսանքներ Գիարբաքի լեռներից¹¹³: Ուշադրություն դարձնենք ամրոցի անվանը՝ «Երկեղջյուրի ամրոց»: Մովորաբար, արաբ հեղինակներին այդ մականվամբ հայտնի էր Ալեքսանդր Մակեդոնացին¹¹⁴ բայց որի այստեղ լինելու, կամ հիշյալ ամրոցը նրա կողմից հիմնադրված լինելու վերաբերյալ նրանք որևէ տեղեկություն չեն հաղորդում: Այստեղ հիշենք նաև, որ Արևմտյան Տիգրիսի արևելյան ակունքներից մեկը (Հանիի շրջակայքը եզերում է հյուսիսից և արևմուտքից) այսօր կոչվում է *Բերքլին-Չյուլքարնեյն*, այսինքն՝ դարձյալ առնչվում է «Երկեղջյուրին»: Երբ ի նկատի ենք առնում Պլուտարքոսի կողմից հիշատակված *Σόλλας* գետանունը¹¹⁵ Տիգրիսի հին անուններից մեկը, ապա կարող ենք վստահ լինել, որ այս բոլոր դեպքերում Մայր դիցայծի դերում հանդես էր գալիս Sulama քաղաքում պաշտված իսուվական ^dINANNA դիցուհին (հմմտ. Sulama // * Sol-ama և *Σόλλ-αξ* <*sol-ak-):

Տիգրիսի և Մայր դիցայծի առասպելաբանական կապը բացահայտում է նաև գետի ասորեստանյան արձանագրություններում վկայված Diglat անունը՝ նախաձևը հայկական *Դկլաթ*, *Դկղաթ*,¹¹⁶ ասոր. Deqlaθ, լատին. Diglito, պահլ. DGLT, արաբ. Digla, հին պարս. Tigrā (որից՝ հուն. Τίγρις, Τίγρις լատին. Tigris) ձևերի: Մրանց հիշատակելիս Հ.Հյուբշմանը նշում է, որ «Պարսիկները Diglat ձևն ըրած են Digrā- կանոնադրապես 1-ը՝ r-ի փոխելով եւ ժողովրդական ստուգաբանությամբ յեմելով այլեայլ բառերու վրայ, գ. օր. *tigrī (=ավեստ. تیγρι) «նետ», ըրած են վերջապես Tigrā»¹¹⁷: Բայց սրանց բոլորի ասուրերեն նախաձևը ևս բուն սեմական ծագում չունի: Նրա առաջին բաղադրիչը h.-ե. *dig-«այծ» բառն է (որից էլ հայ. *տիկ* և այլն): Արևմտյան Տիգրիսի «այծային» գետ լինելու տեսանկյունից ուշադրություն է գրավում նրա վտակներից մեկի ևս «այծային» անունը: «Աշխարացույց»- ում կարդում ենք. «Եւ ամենայն քամ ի լերանց Հայոց ի Դկլաթ իջանէ. նախ Քաղիթթ, որ բոխէ ի լերանց Սալմայ եւ Մանասնոյ...»¹¹⁸: Քաղիթթը՝ ներկայիս Բաթմանը, Ասորեստանի Թիզլաթպալասար III թագավորը (մ.թ.ա.744-727թթ.) կոչում է Kallama¹¹⁹: Ինչպես *Քաղիթթ* այնպես էլ Kallama անունների *Քաղ-* //Kal(1)-բաղադրիչները ներկայացնում են հայերեն *քաղ* «նոխսագ, արու այծի» բառը (*Քաղ* անունն էր կրում *Քաղիթթ* գետի ձախափնյա գավառներից մեկը)¹²⁰:

Diglat անվան հ.-ե. նախաձևը, մեր կարծիքով, եղել է *Dignat 1//n հնչյունափոխությամբ (հմմտ. *լախուր*//*նեխուր*, *լապատակ*//*նապատակ* և այլն): Այս դեպքում *Dig-nat նախաձևի երկրորդ բաղադրիչի հիմքում կարելի է տեսնել հ.-ե. *snθ-ից (<*snā-«հոսել») ծագած մի ձև. հմմտ. հայ. *նայ* «թաց, խոնավ», որից *նայացուցանել* «թրջել, ջրել, ոռոգել» և այլն, հին հնդկ. snāti, snāyati, «լողանալ, լվալ, լվացվել», ավեստ. snāta «լվացված», հուն. νότιος «թաց, խոնավ», լատին. nātare «լողալ», ումբր. snata «թաց» և այլն¹²¹: Ուրեմն, Diglat//*Dignat-ը «այծի ջուր», «այծի գետ» իմաստն ունի: Ընդ որում, այստեղ նկատի է առնված էգ այծը՝ հակադրամիասնական ընկալված *Քաղիթթ* գետին իր անունը տված քաղի (արու այծի) հետ: Այս դեպքում ի նկատի էր առնվելու Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների արևմտյան, իսկ *Քաղիթթ*//*Բաթմանի* ակունքների արևելյան դիրքը՝ «էգ/արու», «արևմուտք /

¹¹³ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 64:

¹¹⁴ М. П у о т р о в с к и ъ, 3у-л- Карнайн, МС, сmp. 223.

¹¹⁵ ДГРС., т. II, М., 1958, сmp. 1489.

¹¹⁶ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 107, 114:

¹¹⁷ Հ. Հիլբշման, Հին Հայոց տեղոյ անունները, Վիեննա, 1901, էջ 335:

¹¹⁸ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 114:

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 89:

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 89, 107:

¹²¹ ՀԱԲ, հ. III, էջ 426:

արևելք», «խավար/լույս», «ձախ/ազ» հակադրամիասնական գույգերի կազմած առասպելաբանական պատկերացումների շրթայի համաձայն:

Այժմակերպ Մայր դիցուհուն և իր երկվորյակներին ներկայացնող Ուղտասարի վերոհիշյալ ժայռապատկերի միջնադարյան հետնորդը կարելի է համարել Ադրթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու զանգակատնից ձախ գտնվող այն բարձրաքանդակը, որը պատկերում է «նախ՝ ինչ-որ քարայծ, իսկ նրանից ներքև դիմադարձող արծիվներ, որոնք կանգնած են ոճավորված ինչ-որ բույսի խոյակների վրա՝ կտուցներին օղակ»¹²²: Այս քարայծը լինելու է Մայր դիցուհու կենդանական դրսևորումը, գույգ արծիվները դրսևորումներն են ամրոպային և արևային աստվածությունների, իսկ նրանց կտուցների մեջ առնված օղակը կամ մատնանշում է նրանց երկնային էակներ լինելու հանգամանքը, կամ խորհրդանշանն է երկնականարի: Նույն եռյակի հետագա զարգացումների տեսանկյունից, Ծովքի վերաբերյալ, հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում այս կողմերում եղած Գարեգին Արվանձտյանցի ուղեգրությունները: Նա գրում է. «Մտանք Բարձրահայաց Ս. Աստվածածին վանքը, որ շինված է ապառաժ ահագին բարձրության մը վրա, որ կը կոչվի Արկնո բերդ... Ս.Տաճարին մեջ ճրագ մը տեսանք՝ վրան արծաթ, մեջը հողե, զոր կվառեն կայծակի օրերը, և կանվանեն «Արնեճրագ, Կայծակի ճրագ», վանքն իր դիրքով հաճախ ենթակա է կայծակի»¹²³: Նախապես ամպրոպային և արևային ինչ-որ աստվածությունների պաշտամունքի վայրն է եղել սա: Դա պարզվում է տաճարի հենց կայծակնահար տեղանքում կառուցված լինելու, տաճարում գտնվող «արնեճրագ, կայծակի ճրագ» պաշտամունքային առարկայի գոյության և նրա հենց կայծակնաշատ օրերին վառելու իրողություններից: Որ ամպրոպային և արևային աստվածությունները սերտ կապի մեջ են եղել իզական ծնող-սնող ինչ-որ աստվածության հետ, ցույց է տալիս վանքի *Սուրբ Աստվածածին* անունը: Որ նա եղել է ոչ միայն ամպրոպային, այլև արևային երկվորյակ աստվածությունների Մայրը, ցույց է տալիս հետևյալ փաստը: Արկնին՝ «բուն Արկնին, յուր հին ու ամուր բերդով» ուներ «երկու եկեղեցի հայոց՝ Ս.Սարգիս և Ս.Սարգիս»¹²⁴: Հմնտ.Սեբաստիայի Դավրա գյուղի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու մտքի Չաթալ Սուրբ Սարգիս ուխտատեղին, որի գույգ խորշերից մեկը նվիրված էր ամպրոպային, իսկ մյուսը արևային բնույթի սըրբի¹²⁵:

Հայկական հեքիաթներում վայրի այծը հանդես է գալիս նաև անտառում քված կաթնակեր մանկան սնուցողի դերում: Նրանց հետ համահունչ են հայկական մի շարք հին երգեր (հայրեններ և օրորոցայիններ) ու մանրանկարներ: Չնայած դրանք կրել են քրիստոնեության անուրանալի ազդեցությունը, այսուհանդերձ շատ բան են պահպանել հեթանոսական և բնապաշտական ժամանակներից, որովհետև հեթանոսական Անահիտի նման քրիստոնեական Աստվածածինը ևս դրանցում ըմբռնվում է որպես եղջերու-աստվածամայր¹²⁶: «Այս ըմբռնումների մեջ ևս, - գրում է Աս.Մնացականյանը, -փաստորեն տեսնում ենք մայրական իշխանությունից եկող մնացուկներ, որոնք էլ իրենց հերթին կապվում են դիցաբանական այն այծերի, եղնիկների հետ, որոնցից սնվել են Ջևա-Դեոսը, Արամազդը, Որմիզդը և ուրիշներ: Դրանք էլ առնչվում են «ամալթեղջյուր», «առատության եղջյուր», «Որմզդեղն» (Որմիզդ և եղն) և այլ հասկացությունների հետ, ավելի քան ընդգծելով մայրական-կանաչական ուժերի մասին հնամենի պատկերացումների առկայությունը մեզ հետաքրքրող նյութերի մեջ»¹²⁷:

Այսպիսով, հնագույն Ծովքի օրինակը ևս ցույց է տալիս, որ Հայոց հնագույն աստվածների բազմաշերտ կերպարներում կարելի է առանձնացնել երկու խումբ առասպելաբանական հատկանիշներ, որ խուվական դիցական գլխավոր եռյակը

¹²² Ս. Տ ե թ - Ն ե թ ս ի ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 81:

¹²³ Գ. Ս Ր Վ ա ն ձ տ յ ա ն ց, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 411,413:

¹²⁴ Նույն տեղում, հ 2, էջ 415:

¹²⁵ Ս. Պ ե տ թ ո ս յ ա ն, Սեբաստիայի Մայր դիցուհին..., էջ 132:

¹²⁶ Աս. Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն, Դիցաբանական եղջերուն միջնադարյան հայ արվեստում, «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 12, Եր., 1977, էջ 12,15:

¹²⁷ Նույն տեղում, էջ 37:

կազմած աստվածները ևս օժտված են եղել ոչ միայն տիեզերական, այլև տոտեմական հատկանիշներով: Քանի որ քարայծր եղել է հայկական լեռնաշխարհի նախնադարյան ցեղերից շատերի տոտեմական կենդանին (վկա ժայռապատկերները՝ «իծագրերը»), ուստի զարմանալի չէ, որ իսովական *Pigua*-ն ըմբռնվել է ոչ միայն որպես մարդակերպ գերբնական էակ՝ լույսի և արևի անճնավորում աստված, այլև հենց լույս ու արև, բայց նաև նոխազ, որ ^dU-ն ըմբռնվել է ոչ միայն նույնատիպ մի էակ՝ ամպրոպի և հողմի անճնավորում աստված, այլև ամպրոպ և հողմ, բայց նաև նոխազ, որ ^dINANNA-ն ըմբռնվելով նայնատիպ մի էակ՝ պտղաբերության անճնավորում Մայր դիցուհի, միաժամանակ կարող էր ընկալվել որպես ամպ, անձրև, գետ և այլն, բայց նաև Մայր այծ, Ստնտու այծ:

ВОКРУГ ГЛАВНОЙ БОЖЕСТВЕННОЙ ТРИАДЫ ДРЕВНЕЙШЕЙ СОФЕНЫ

____ *Резюме* ____ ____ *С. Петросян, Ц. Петросян* ____

По мифологическим представлениям предков армян, многослойные образы антропоморфных божеств включает в себя две группы признаков. Первая из них связана с тем природным явлением, деификацией которого является данное божество, а вторая своими корнями связана с тотемическими животными соответствующих божеств. В недрах этого мифологического мышления и зарождались прототипы образов главных божественных триад как Хайасы (^dU, GUR, ^dINANNA, ^dIzzi-istanu) и армянского языческого пантеона (Арамазд, Анахит, Вахагн), так и древнейшей Софены-Исувы (^dPigua, ^dINANNA, ^dU). Т.о. главные божества древнейшей Софены также наделены не только космическими, но и тотемическими атрибутами. Так как горный козел (горная коза) был тотемным животным многих первобытных племен Армянского нагорья, то исувийское божество ^dPigua не только антропоморфное сверхъестественное существо-олицетворение света и солнца, но одновременно свет, солнце, а также козел, ^dU не только антропоморфное сверхъестественное существо-олицетворение грома и молнии, но и гром, молния, а также козел, ^dINANNA не только антропоморфное сверхъестественное существо - богиня Мать, олицетворение плодородия, но и облако, дождь, река, а также Мать-коза, Кормилица-коза.